

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-9320-1773

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

Лозова Олена Сергіївна, здобувач Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

СУБ'ЄКТ У ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІЙ МОДЕЛІ ПРАВА

У статті досліджені специфічні характеристики правового суб'єкта як структурного елемента феноменологічної моделі правового життя. Показано, що завдяки суб'єкту життєвий світ права конститується та «обростає» інтерпретаціями. Сформульовані деякі соціально-філософські проблеми правосуб'єктності, намічені шляхи їх вирішення. Суб'єкт права розглянутий також у контексті здатності залучатися до дискурсивної практики, вбудованої у механізми інтерсуб'єктивного конституювання смислів суспільного буття. Розглянуті основні стратегії сучасного правового дискурсу. Зроблений висновок, що тексти, відтворювані суб'єктом правових суджень, є засобом вираження соціального досвіду, мірою рівноваги між домаганнями суб'єкта та суспільним визнанням його.

Ключові слова: неklasичне розуміння, феноменологія права, правовий дискурс, суб'єкт права.

Постановка проблеми. Феноменологічний підхід до вивчення правових явищ є перспективним дослідницьким напрямом і дозволяє, зокрема, описати правове життя як єдність соціального досвіду та правових цінностей. У свою чергу, це дає можливість зосередитися на об'єктивованих «горизонтах» правового життя, тобто на тих його проявах, що змінюються залежно від мінливості інтенцій свідомості. Об'єктивованість у даному випадку означає, що

сміслові виміри та виміри-явища правового життя є значущими з точки зору їхньої сутності, проте не зумовлені відчуженими від суб'єкта цілями та тематизаціями. З одного боку, об'єктивовані виміри – це те, чим суб'єкт володіє, що опановує, безпосередньо перебуваючи в окресленому ними просторі. З іншого боку, конституюючим та інтерпретуючим чинником об'єктивованих вимірів є суб'єктивність. Виходячи з цього феноменологічна модель правового життя має бути доповнена суб'єктивованими вимірами – правовим суб'єктом та його специфічними здатностями (правовими обов'язками, правомочністю та здатністю до правових суджень). Дослідження суб'єктивованих вимірів дозволяє представити цілісну феноменологічну модель у взаємозв'язках між її елементами, а також конкретизувати вивчення актуальних соціально-філософських та філософсько-правових проблем у теоретичному і практичному аспектах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Феноменологічна традиція визнання суб'єкта права як першопорядкової сутності закладена Е. Гуссерлем, який наголошував, що смислопородження у мінливих станах свідомості суб'єкта є контекстом для вивчення права [1–3].

М. Алексєєв досліджував індивідуальний аспект правового суб'єкта в процесі «проживання» правового досвіду в просторі правового життя, виділяючи логіко-генетичні взаємозв'язки у характеристиках правового суб'єкта [4]. Ю. Пермяков вивчає суб'єкта права передусім як активного інтерпретатора норм законодавця [5]. Б. Вандельфельс указує, що конституювання суб'єкта права та формування позитивного змісту правосвідомості відбувається завдяки хабітуальній та потенційній очевидностям [6]. Переживанням досвіду правового життя суб'єктом права присвячені праці А. Шюца [7–9], Н. Лумана [10, 11].

Проблемі інтерсуб'єктивної взаємодії правового суб'єкта та досвіду самореалізації у конкретних персоніфікованих зв'язках та нормативно формалізованих відносинах присвячені дослідження П. Рікьора [12]. Акцент на справжності права поза єдністю складових інтерсуб'єктивного світу зроблений В. Майхофером [13]. У свою чергу, А. Райнахом обґрунтована необхідність вивчення правових переживань [14].

Однак подальшої розробки потребує феноменологічне осмислення здатностей суб'єкта права як складової феноменологічної моделі правового життя.

Формулювання цілей. Феноменологічна модель права має власну структуру, утворену, зокрема, соціальним досвідом, правовими цінностями та суб'єктами права. Відповідно, **метою** статті є вивчення специфічних рис суб'єкта права як структурного елемента феноменологічної моделі правового життя.

Виклад основного матеріалу. Центральне місце у правовому житті, безперечно, належить суб'єкту права. Будучи породженим правовим життям, він відбиває його специфіку та власну специфіку і є водночас одним із вимірювань правого життя. Правовий суб'єкт може бути визначений як правова особистість (носії правосвідомості з урахуванням її когнітивної, комунікативної та ціннісної спрямованості) та як правовий діяч (носії правомочності та правових обов'язків). Такий погляд на правового суб'єкта дозволяє здолати однобічність класичних уявлень, згідно з якими суб'єкт права – передусім суб'єкт правового пізнання на рівні зовнішніх правил соціалізації та правової нормативності.

Засадою для розуміння суб'єкта права у феноменологічній парадигмі є вивчення особистості та світу людських взаємодій у контексті інтенціональної діяльності свідомості. При цьому зовнішні передумови особистості виносяться «за дужки», тоді як на перший план висувається питання про способи, якими особистість та процесуальність людського буття схоплюються у формах конституювання правового життя. Як зазначав Гуссерль, соціальний суб'єкт (особистість), по-перше, виявляється як універсальна абстракція, носій заданих ззовні фізіологічних, психологічних, соціологічних та інших характеристик; по-друге, він виявляється як Я-суб'єкт, для якого «цей навколишній світ має тільки той буттєвий смисл, якого надали йому наш досвід, наші думки, наші оцінки тощо, й у тих модусах значущості (буттєвої достовірності, можливості, тієї чи іншої видимості тощо), які ми як суб'єкти значущості актуально при цьому здійснюємо або якими вже з деяких пір володіємо як хабітуалізованими надбаннями...» [15, с. 145].

Відповідно до цього феноменологічне бачення особистості дозволяє виділити у структурі суб'єкта права такі виміри: «зовнішній» бік правового життя у вигляді дій суб'єкта права у конкретних правових ситуаціях, що, у свою чергу, обмежені нормативними приписами та наявним соціальним досвідом; стійкий внутрішній зміст правового життя, що його утворюють правові звички, очікування, інтереси, ціннісні орієнтації та визначають ступінь осмисленості дій правового суб'єкта. Такі аспекти самореалізації суб'єкта права дозволяють розширити розуміння сутності правового суб'єкта, традиційне для теорії та практики права. Після введення римськими юристами поняття «*persona*» для позначення не тільки людини як такої, а й фізичних осіб, що перебувають під охороною закону, це слово стійко закріпилося у професійній юридичній лексиці. Зазначимо, що юридична догматика розуміє особу (суб'єкта права) лише в аспекті тих ознак, які вказують на здатність її вирішувати завдання, поставлені з боку держави. Як висновок, особа у праві виявляється штучно утвореним юридичним конструктом, а її сутнісні прояви зведені до правоздатності.

Така теоретична проблема має безпосередній вихід на правову реальність. Зокрема, постає питання про те, хто (що) наділяє статусом юридичної особи саму державу, від імені якої певні суспільні організації отримують статус юридичної особи. Держава, як з'ясується, не є особою у вихідному розумінні цього поняття, бо права та обов'язки може мати лише особа. На практиці це викликає загрозу чималими протиріччями та непередбачуваними наслідками. Юриспруденція здолала це ускладнення через допущення за державою, республікою, областю тощо статусу юридичної особи за своєї натурою.

Перша спроба філософсько-феноменологічного осягнення людини в праві зустрічається у «Філософії права» Гегеля, де мислитель наполягає на принциповій відмінності між суб'єктом та особою. Засадою такого розрізнення для Гегеля є розуміння суб'єкта лише як можливості особистості. Розвиток від суб'єкта до особи, за Гегелем, відбувається у процесі логічного та історичного становлення ідеї права. Філософ виходить з того, що до історичної об'єктивації ідеї права суб'єктом могла вважатися будь-яка істота. Так само як і будь-яким істотам, людині від початку властивий імпульс до діяльності, пов'язаний, у випадку з людиною, з усвідомленням власної скінченності. Характер та інтенсивність діяльності людини повністю обумовлені її природними здатностями, що варіюються залежно від індивідуальних властивостей кожного конкретного індивіда. На такій підставі давні суспільства мали право вимагати від людини того, що відповідало її здатностям, тоді як сама людина мала знати свої природні задатки та реалізовувати їх. Недотримання такої «норми» вважалося порушенням закону. Антична настанова вважати визначальною якістю особи її корисність для блага суспільства, що корелювало з гегелівським поняттям знеособленого суб'єкта, була історично здолана у християнстві й закріплена, на думку Гегеля, у німецькій державності. Саме християнська ідеологія створила картину світу, у якій людині вперше було запропоновано дізнатися про свою конечність у контексті нескінченного, всезагального та вільного. Завдяки мисленню й свободі волі – загальним для всіх здатностей – людина позиціонує себе у суспільстві, водночас утримуючи всезагальне як свою можливість. «Особистість є знання себе як предмета, що зведений мисленням у просту нескінченність й завдяки цьому перебуває у чистій тотожності з самим собою» [16, с. 97].

Ідея особи як «моменту діяльності, що осмислює» історично шліфувалася в угодах, володінні, власності, злочині, цивільному інтересі. У свою чергу, такі явища розвивалися та кристалізувалися у правових нормах, правових відносинах, правосвідомості, правосуб'єктності та правових процедурах. Отже, відповідно до історичної логіки, право виникає завдяки становленню особистості, а про наявність права до формування особи як носія свободної волі з розвинутою самосвідомістю не йдеться взагалі.

Нове бачення феноменологічної особи в праві задане М. Алексєєвим. Міркуючи про недостатню ясність понять «суб'єкт права» та «юридична особа», філософ прагне через протиставлення їх виявити сутність особи в праві. Зокрема, М. Алексєєв зазначає, що в юридичній догматиці «юридичний суб'єкт остільки й визнається існуючим, оскільки він таїть у собі об'єктивний логос позитивно-правових норм. І лише у деякі, порівняно рідкі моменти через відвернену форму об'єктивного права починає просвічуватись жива особистість як носій дійсної правосвідомості. Моменти ці відчуваються в юридичному вченні про дієздатність, де прямо вказуються емпіричні та життєві границі осмисленого існування» [17, с. 83].

Особистість може визначити себе і через модус «бути юридичним діячем», і через модус «бути суб'єктом права», а у підсумку виявитися приписаною до різних форм існування. На думку М. Алексєєва, модус «носити “право”» може означати не тільки «бути діячем», але ще й «бути визнаною й такою, що охороняють правом порядком, цінністю». Цінністю же можуть бути тільки реальні юридичні діячі, а не речі, соціальні інститути, ідеї, колективи. Хоча останнім надана фікція «юридична особа», вони не є «самостійними, живими й здатними до діяльності визнання істотами. Акти “за них” та “іменем їх” виконуються реальними юридичними діячами» [там само, с. 95]. Діяльнісна активність суб'єкта права обумовлена його здатністю визнавати існуючі правові цінності, визначати ними міру осмисленості своїх дій. У зв'язку з цим софістичною виявляється юридична умова, що фіксує настання віку дієздатності – у який час між сімнадцятиріччям та вісімнадцятиріччям людина стає дієздатною? Урахування ціннісного аспекту у вченні про суб'єкта права має значний пізнавальний потенціал та допомагає осмислити базові правові цінності певної правової культури та, у свою чергу, визначити ступінь розвитку самої правової культури.

Звернення до розуміння суб'єкта права у вченні Гегеля та Алексєєва дозволяє виділити різні його образи. Гегель розуміє суб'єкта права як носія індивідуалістично спрямованої самосвідомості, що прагне зрозуміти свою правову природу, реалізувати себе як громадянина та власника. Зміст правосвідомості суб'єкта утворює історично мінлива ідея права. Алексєєв вибудовує образ особи у праві на «передбаченні» нової форми комунікації, що слідує за квазікомунікацією індустріального суспільства, яка віджила з економічної та екзистенціальної точок зору. Філософська інтуїція Алексєєва спрямована на осмислення правосвідомості духовного суб'єкта права, який вимірює своє життя не тільки утилітарними цілями, а й достоїнством та правотою.

Критика цінностей індустріального суспільства та пошук засад нової комунікації у вченні Алексєєва залишаються актуальними. Наведений образ суб'єкта має значення і для сучасного суспільства у зв'язку з підвищенням

значущості різних форм комунікації. Такий суб'єкт має здатність включатися у систему правової комунікації та, як наслідок, виявляється адекватним існуючим проявам правового життя. Такими здатностями є інтенціональність та інтерсуб'єктивність. Якщо інтенціональність обмежена сферою персонального переживання правової події та має власний внутрішній час, то інтерсуб'єктивність передбачає існування інших суб'єктів права.

Визнання того, що здатності до комунікації іманентні правовому суб'єкту, розширює та конкретизує класичні юридичні формули. Останні констатують, що інтереси інших стають предметом уваги суб'єкта права тільки у випадку домовленості або правопорушення: «Дозволеним є те, що не заборонене», «Індивідуальна свобода закінчується там, де починається свобода іншої людини». Заперечення наявності здатностей до правової комунікації як вихідних даностей життя правового суб'єкта тягне за собою негативні прогнози стосовно майбутнього права. Особистість без розвинутих комунікативних здатностей, якщо на неї безперервно і в дедалі зростаючій мірі не впливають зовнішні дисциплінарні інституції, ігноруватиме правові цінності та норми. Прагнення до самоізоляції у просторі правових комунікацій веде до заперечення ідеї права як такої. Як наслідок, починається процес деградації індивідуальної свідомості, який, власне, й спостерігається у сучасному світі.

Подолати таку негативну тенденцію можна шляхом створення умов для розвитку комунікативних здатностей суб'єкта права. Завдяки залученню у правове життя особиста біографія формується у наборі типізованих життєвих ситуацій та схем соціального досвіду. Ймовірний конфлікт між суб'єктами, які мають різний соціальний досвід та рівень правосвідомості, щоразу розв'язується через визнання значущості комунікативних перспектив. А. Шюц пропонує враховувати у розв'язанні конфліктних ситуацій такі комунікативні перспективи: «якщо я поміняюся місцями з іншою людиною, то сприйматиму ту ж частину світу, по суті, у тій же перспективі, що й вона; наші специфічні біографічні обставини стають для всіх практичних цілей іррелевантними» [17, с. 492]. Іншими словами, індивід та його візаві у типових ситуаціях добиватимуться типової мети типовими засобами. З іншого боку, зазначає А. Шюц, «більша частина нашого знання (як його зміст, так і особливі форми типізації, у яких воно організоване) має соціальне походження й дана у соціально санкціонованих термінах» [там само, с. 493]. Або інакше, людям властива інтерпретація типових ситуацій типовими схемами, достатніми для практичних цілей.

Таким чином, особистість у праві, розглянута у контексті феноменологічної рефлексії, це суб'єкт комунікації, що опанував смисл права та здатний до визнання існуючих у суспільстві правових цінностей й комунікативних перспектив. Такі властивості особистості утворюють невлониму субстанцію

соціальних зв'язків і висувають суб'єкта права у ранг вищої соціальної цінності.

Історичний парадокс полягає у тому, що особистість як вища цінність визнається не в усіх чинних законодавствах. Проте її властивості – правовий обов'язок та правомочність – традиційно є предметом захисту держави. Значущість таких властивостей суб'єкта права у практиці застосування права пояснює скрупульозність проробки цих понять у класичній правовій теорії.

У контексті феноменології правові обов'язки слід розглядати як цінності, що є даними безпосередньо у соціальному досвіді. Специфіка їх розуміння полягає, по-перше, у тому, що правовий обов'язок і правомочність виявляються як цінності, похідні від вищої правової цінності – суб'єкта права. При цьому феноменологія права наполягає не стільки на раціональному, скільки на інтуїтивно-інтелектуальному підході. Вона вважає очевидним, що «бути зв'язаним та мати претензію – дещо зовсім інше, ніж відчувати зв'язаність та переживати правомочність» [4, с. 70]. Саме тому суб'єкту права властиво претендувати на них або заперечувати. По-друге, феноменологія права проводить відмінність між суб'єктом прав та суб'єктом обов'язків на тій підставі, що вони є різними іпостасями єдиного правового діяча і можуть бути розглянуті як різні ціннісні модули. На думку Алексеєва, «бути суб'єктом права... означає бути визнаною правом цінністю, «бути самотою»... «Бути носієм обов'язків» не тільки не означає бути цінністю, але скоріше означає дещо протилежне: «бути засобом для виконання певної мети», «виконувати певне задане призначення», «служити якійсь цінності» [4, с. 86]. Призначення обов'язків полягає не в утвердженні можливостей суб'єкта, а у спонуканні до осмислення їх через обмеження або заперечення.

У неспівпадінні смислового навантаження правового обов'язку та правомочності як способів реалізації суб'єктів права проявляється головне протиріччя права – протиріччя між його призначенням та завданням. Суть його полягає у тому, що право покликане розкривати унікальність особистості, а завдання полягає у забезпеченні суспільства засобами реалізації такої мети, які на практиці виявляються переважно обмежувальними та насильницькими санкціями. У балансі між різноспрямованими метою та головним завданням права виявляється його специфіка у порівнянні з іншими формами соціального регулювання. Встановлення ж та окреслення відмінностей мети та завдання як крайніх проявів єдиного образу права слід вважати когнітивними передумовами конституювання смислу права.

У зв'язку із зазначеним вище, відмічаємо, що одним із наслідків відсутності або штучного підтримання відсутності вказаних передумов формування смислу права є правовий нігілізм та правова неосвіченість. Остання виявляється передусім у тому, що індивід не усвідомлює себе як цінність. Він

не припускає самої можливості оволодіння правовою інформацією, не усвідомлює наявності суттєвих правових проблем, які безпосередньо пов'язані з його інтересами. Нігілізм же можна вважати зворотним боком неосвіченості, що виникає з упевненості у неможливості знайти те, що є невідомим. У такому випадку індивіду залишається орієнтуватися на відтворення освоєних схем діяльності, тоді як царина неосвоєного або невідомого залишається поза його увагою та осмисленням.

Таку думку ілюструють результати порівняльного аналізу східної та західної правових культур, здійсненого Ф. фон Халемом. Цікавим є висновок дослідника, що відмінність між цими культурами є неусувною через відсутність у східній правовій культурі розуміння суті особи, корпорації та компетенції у вигляді правомочності та правового обов'язку. Якщо у правовій культурі відсутня цінність особистості, це тягне за собою й відсутність можливості об'єднання осіб у корпорацію. Як зазначає Ф. фон Халем, корпорації властива наявність «внутрішнього переліку правил, який принципово визначає не тільки умови членства, а й спрямованість волі та, крім цього, містить правила, за якими у кожному конкретному випадку формується воля корпорації. Такий перелік у державі ми зємо конституцією, у інших корпорацій є інші найменування, наприклад, статут, суспільний договір, устав тощо» [18, с. 35]. Процес становлення корпорації є, по суті, процесом становлення свобідної волі. У разі завершення цього процесу вона стверджується публічно. З цього моменту воля стає юридично обов'язковою як всередині корпорації, так і поза нею, тобто з-поміж інших осіб.

Безперечно, в орієнтальних культурах також відбуваються процеси формування волі, проте вони підкорені не юридично затвердженим правилам, а владі одиничної або групової волі. Директивно запроваджена воля зобов'язує, однак не передбачає зворотної відповідальності щодо інших членів корпорації та корпорації у цілому. Оскільки для корпорації немає цінності особи для корпорації та корпорація не є для особи значущою, то й не формується коло правових компетенцій. Іншими словами, немає умов для появи правового суб'єкта, здатного формулювати проблеми розвитку права та відповідально їх вирішувати. Як наголошує фон Халем, там, де немає компетенції, немає самоврядування. «З цього випливає, що Візантія, як і інші держави, поза межами Окциденту могли і можуть мати тільки централізоване управління, якщо у них взагалі є хоча б яке управління, і що управління, яке гарно функціонує, передбачає наявність величезного бюрократичного апарату, позаяк у підсумку відповідальність за всі рішення може брати на себе тільки носій прав» [там само, с. 42]. Отже, відсутність осмисленої позиції «я можу» провокує нерозвинутість сфери визнаних правових норм та, як наслідок – ствердження архаїчних цінностей, властивих невисокому рівню правової культури.

Крім правового обов'язку та правомочності найважливішим виміром ступеня суб'єктної розвину тості права є здатність суб'єкта права до судження. Правові судження можуть бути визначені як форми репрезентації даностей правового життя, що обумовлюють комунікацію між суб'єктами права. При цьому можна виділити два види правових суджень – перформативні та мотивуючі. Перші є формально-логічними утвореннями, що забезпечують нормативний зв'язок між суб'єктом, законодавцем та інституціями; другі – сигналізують про стан та здатності суб'єкта права.

Класична теорія права передбачає, що здатність суб'єкта права до судження підпорядкована вимогам забезпечення справжності та дієвості особистого волевиявлення. Феноменологія ж дозволяє, через певне пом'якшення юридичної імперативності, розглядати здатність судження у зв'язку з інтенціональною діяльністю свідомості та уточнювати умови реалізації такої здатності. Поява нових аспектів у її вивченні обумовлена так званим лінгвістичним поворотом у соціальній філософії та виникненням конкуруючих теорій комунікації. У такому новому ракурсі право виявляється як дискурсивна практика, вбудована у механізми інтерсуб'єктивного конструювання суспільного буття.

У сучасній філософії, соціології та правознавстві активно обговорюється питання про стратегії реалізації правового дискурсу. Причина такої уваги полягає у тому, що стратегія правового дискурсу безпосередньо пов'язана з проблемами опису сучасних соціальних феноменів. Зокрема, у працях Н. Лумана доводиться теза, що глобальні філософські утопії лібералізму та правової держави не визначають розвиток суспільства. Ідіома законслухняності, політичні мотиви діяльності відкладаються на задній план та поступаються економічним інтересам. Правове розрізнення законне-незаконне дедалі частіше замінюється на код включення-виключення, що береться до уваги в економічних рішеннях. На думку вченого, суспільні організації та неформальні об'єднання вже давно роблять свій внесок у справу регулювання конфліктів, відтворення нових розбіжностей та утворення довгих селективно-вибіркових ланцюгів у судженнях про право.

Р. Рорті наполягає на тому, що у сучасному світі мовна діяльність обумовлює зміст соціальної практики, та уточнює, що право, так само як і науки та соціальні практики, живуть за рахунок відтворення спеціалізованих мовленевих актів. Зміни у цих сферах починаються ті виражаються через зміни в їхніх словниках. При цьому якщо старі словники науки та соціальні практики описували соціально-політичні, расові та релігійні відмінності між людьми, то найважливішим внеском сучасних інтелектуалів у моральний прогрес став би детальний опис певного насилля. Саме воно визначає у сучасному світі шаленість соціальних зв'язків, а не такі, що дедалі більш стираються, відмінності [19, с. 243].

Крайнощі постмодерністського підходу до визначення ролі правового дискурсу знімаються у комунікативних теоріях Ю. Хабермаса та М. Фуко, філософії мови П. Ріквора. Визначним є те, що зіткнення теорій таких видатних філософів демонструє призначення правового дискурсу – виявити суттєву напруженість у сучасному світі. Для Хабермаса та Фуко така напруженість накопичується між нормативним та реальним. Між тим, що слід було б зробити, та тим, що зроблено фактично. Згідно з вихідними заявами філософів, джерело таких протиріч слід шукати у реальній тканині мови. Так, Хабермас розробляє концепцію «формальної прагматики», згідно з якою світ конституюється за допомогою мови певною спільнотою інтерпретаторів, які намагаються досягти порозуміння та раціональної згоди. При цьому значущим визнається тільки таке судження, яке приймається як обґрунтоване всіма членами інтерпретативної спільноти.

З точкою зору Хабермаса можна погодитися, якщо вважати, що мовна діяльність обмежується рамками узуса – у даному випадку, мовної політики, яку проводять владні структури щодо громадян держави з використанням послуг інтелектуалів. Думка останніх слугує пробним камінням можливості ратифікації (або нератифікації) політичних рішень та додаткових аргументів на користь їх авторитетності. Проте таке вузьке розуміння мовної діяльності не відповідає масштабу філософського замислу Хабермаса. На думку філософа, «нормативне очікування розумних результатів ґрунтується у підсумку на взаємодії інституційно закріпленого процесу освіти політичної волі з такими, що спонтанно виникли, і непідготовленими заздалегідь потоками інформації, до яких залучена громадськість, не запрограмована на прийняття рішень та, у такому сенсі, не є організованою. Свободні асоціації утворюють вузлові пункти комунікативної мережі, яка виникає з переплетіння різних автономних об'єднань громадськості» [20, с. 72]. Такі добровільні асоціації орієнтовані на пошук та розробку соціально-значущих тем та справжніх доводів, що викривають недоліки та стверджують деякі тенденції розвитку громадянського суспільства. Однак оскільки його концепція комунікативного дискурсу побудована на граничних смислах правової норми, ідеалах демократії та світової інтеграції, її фактична реалізація можлива тільки у випадку, коли індивіди, яким адресовані норми, є також і їх авторами; якщо правовий примус є надзвичайно рідким випадком правового стимулювання; якщо процес законотворчості гранично раціоналізований та вільний від політичного лобіювання тощо.

Такий список припущень показує, що теорія комунікативного дискурсу Хабермаса фактично є розробкою параметрів ідеального права і не відповідає на питання про його релевантність реальним формам. Недоліки такої теорії не могли не викликати серйозних критичних зауважень, реферативний огляд

яких представлений у праці Б. Флівб'єрґа «Хабермас та Фуко: мислителі для громадянського суспільства». Автор, зокрема, посилаючись на думку сучасних філософів, стверджує, що підтягування будь-яких конкретних інститутів до вимог етики дискурсу паралізувало б їхнє життя впритул до повного розладу. Навіть найбільш співзвучні інтерпретатори Хабермаса (С. Бенхабіб, А. Феррара та ін.) почали критикувати його за формалізм, ідеалізм та нечуттєвість до практичного контексту [21, с. 144–145].

Якщо Хабермас намагається включити процедури етики дискурсу у правові інститути, то Фуко пропонує використовувати силу мови для боротьби зі свавіллям влади, у тому числі й із владою закону. У такому сенсі здатність суб'єкта права до судження виявляється як привілей, що дає право брати участь у цій боротьбі. Як зазначає Фуко, «усіляка боротьба розгортається навколо конкретного осередку влади, одного з тих нескінченних дрібних осередків, яким може виявитися якийсь дрібний начальник, охоронець у муніципальному домі, начальник тюрми, суддя, працівник профспілки, головний редактор журналу. І якщо називати такі осередки, виявляти їх, говорити про них публічно є формою боротьби, і це не тому, що ніхто до сих пір не усвідомлює їх, але тому, що взяти слово стосовно цієї теми, зламати мережу інституціональної інформації, назвати, сказати, хто що зробив, указати на мішень є перше скинення влади, перший крок для інших видів боротьби проти влади» [22, с. 74].

Міркування про значення правового та політичного дискурсів у процесі боротьби за демократію не привели Фуко до побудови якоїсь загальної теорії. На його думку, така теорія можлива за умови, що існує деяке універсальне мислення, яке згодом включається як імператив у норми, що їх створюють та підтримують інститути влади. У дійсності, згідно з Фуко, норми не можуть мати жодного універсального обґрунтування, незалежно від людей та історичного контексту. Свою місію політика-інтелектуала філософ вбачав у дослідженні того, як «працює» влада, а згодом з узагальнень часткових та локальних її проявів надавати рецепти організації боротьби з нею.

Наведені вище полярні погляди Фуко та Хабермаса на суть політико-правового дискурсу показують, що від того, у якому режимі – згоди чи конфлікту – складеться суспільна комунікативна практика, залежить, у якому напрямі піде розвиток сучасної демократії та громадянського суспільства. Ба більше, праці цих філософів слугують «провокацією» до зацікавленої участі у просторі правового дискурсу. Бути суб'єктом правового дискурсу означає водночас бути і суб'єктом права, тобто усвідомлювати себе його діячем, який має волю до публічного висування своїх прав та обов'язків.

Якщо дослідження Фуко та Хабермаса спрямовані на обґрунтування правового дискурсу як кореляту право розуміння, то праця Рікьора «Панування

мови над насиллям» може розглядатися як один із варіантів феноменологічного досвіду опису права через систему висловлювань про нього. Унікальність такої праці полягає у тому, що героєм правового дискурсу виявляється не гіпотетичний суб'єкт, а типовий суб'єкт правового життя. На думку філософа, призначення права полягає у тому, аби створювати умови та засоби для реалізації сутнісних здатностей людини. Таке розуміння передбачає наявність суспільства досконалих людей, для яких воно слугує середовищем їх подальшого розвитку. Проте дійсність є далекою від ідеалу, право досягає своєї мети через насилля та владу, а питання про здатності суб'єкта права є предметом правознавчої рефлексії. П. Рікьор показує, що відповідь на питання про сутнісні здатності людини перебуває у такій площині: хто говорить, хто діє, чи має суб'єкт історію свого життя, чи є суб'єкт дієздатним?

Мова як операціональна система є першим інститутом, що опосередковує людські взаємодії, а приналежність до певного лінгвістичного простору є першою формою, в якій виховуються суб'єкти права. Ідентифікуючи себе суб'єктами висловлювання, людина розвиває здатність визнавати себе як таку, хто здійснив свої вчинки.

Специфіка права полягає у тому, що на противагу неправовому насиллю, вона переносить примус у простір слова та мовлення. При цьому висунення правового судження або публікація правової норми спрямовані на виконання двох функцій. Передусім це покласти край стану невизначеності, оскільки будь-який конфлікт характеризується тим, що конфліктуючі сторони можуть сперечатися до нескінченності. Також це продемонструвати мовними засобами те, що суспільство у даний момент розглядає як правовий стан, або порядок речей, що визнається не тільки суддями, а й суспільною думкою, і навіть, в ідеалі, підсудним [23, с. 33]. Таким чином, міркування Рікьора доводять необхідність досліджувати проблему суб'єкта права з боку «живої» людини, а не абстрактного громадянина держави. Крім того, він переконливо демонструє специфіку права поряд з іншими формами соціального регулювання, що полягає у створенні інструментів та виробленні процедур, аналогічних улаштуванню та призначенню мови як соціального інституту.

Ідею Рікьора, що правосуддя разить словом, а не мечем, можна вважати конкретизацією та феноменологічним уточненням теорії комунікативного дискурсу Хабермаса. Однак, на відміну від нього, Рікьор усвідомлює гіпотетичність пошуків, усвідомлює, що питання про запуск механізму вдосконалення правових суджень вирішується в іншій площині. Зокрема, філософ підкреслює: «...кінцева мета судового процесу та суду як інституту – сприяти суспільному миру завдяки торжеству мови над насиллям. Звісно, це тільки напрямок руху, це межа прагнення. Але я сказав би, що навіть право має дозволяти нам мріяти» [там само, с. 34].

Слід зазначити, що наведений опис феномену правового судження та правового дискурсу як позицій в інтенціональній діяльності суб'єкта на перший погляд не зв'язаний з тим, що прийнято вважати професійними судженнями юристів про право. Дійсно, в традиції класичної раціональності суб'єктами правового дискурсу прийнято вважати юристів, які деперсоніфіковано висловлюються від імені закону. При цьому вважається, що об'єктивність та цілераціональність їхніх висловлювань засновані на принципах формальної логіки, яка відіграє роль «граматики» мови юристів та входить до складу техніки.

Однак історія розвитку права показує умовний характер таких теоретичних засновків та переконує, що від початку право не мало власної техніки висловлювань та стало невід'ємною частиною мовного облаштування простору суспільних взаємодій. Так, досліджуючи становлення мови юристів, Дж. Віко показав, що поняття *номен* у давніх греків означало ще й характер (вказівку на індивідуальність персони), та дім (те, що покликане охороняти персону). Три конотата *номен*, переплітаючись у стихії мовної практики, породили поняття номенклатури та права. У такому контексті *номен* виявляється як символ міри, суворо окресленої дистанції між людиною та людиною, людиною та суспільством. Така дистанція, будучи покликаною створити систему захисту внутрішнього суверенітету особистості, спочатку апробувалася в структурах повсякденного дискурсу, а згодом стала смисловим стрижнем усіх правових суджень.

Можна припустити, що уміння досягати домовленостей та закріплювати їх у вигляді правового акта також є результатом навички бути ввічливим. Щоправда, ввічливість у такому випадку це відміряна дистанція між індивідами у просторі поза особистим законом. Також можна припустити, що історичний розвиток феномену правової норми пов'язаний із комбінацією та рекомбінацією варіантів суджень про особистість, статус власника та соціальні гарантії. Багаторазове повторення подібних суджень приводило до узагальнень з приводу поширених, типових життєвих ситуацій та закріплювалося в традиції.

Історичне дослідження Л. Лур'є показує, що подальший розвиток феномену правових суджень обумовлений тим, що устої архаїчного суспільства, керованого віковою усною традицією, почали коливатися під впливом широких торгівельних та культурних контактів. Тоді поневолена частина населення, вважаючи, що причина їх утисків полягає в порушенні старої традиції, виступила з вимогою її регламентації та кодифікації у писемних законах. При цьому вважалося, що аристократи самі можуть опанувати свої пристрасті заради загального блага, керуючись шляхетним самовладанням. Прості ж люди не володіють благородним почуттям міри через те, що вони постійно мають боротися зі злиднями та недостатністю. Їм, власне, й були призначені письмові закони. Закони поклалися на простих людей ззовні, а порушення їх розглядалося як замах на порядок та розцінювалося як провина [24, с. 146].

Римське право та середньовічна схоластика утворили передумови до формування юриспруденції як об'єктивного знання та методично виваженої практики. У результаті були створені засади для переходу до якісно нового стану правових суджень, у яких закріплювалися уявлення про норму як абстрактну модель, еталон, відповідно до яких схожі соціальні взаємодії мають одноманітно регулюватися. Такою історичною обставиною й пояснюється прагнення юристів представити науку про право як математичне, дедуктивне знання.

Однак оскільки юридична техніка реалізується у просторі суджень про наявний соціальний досвід, такі міркування виявляються необґрунтованими. Різні уявлення юристів про цілі та призначення права формують різні за формою та станом судження. Той юрист, який вважає, що першочерговим завданням права є створення певної дисципліни у суспільстві, використовуватиме міркування, засновані на аналізі достовірності фактів, на жорсткому тлумаченні норм. Юрист, який вбачає своїм завданням те, щоб конкретним чином вершити правосуддя, буде використовувати судження, засновані на інтуїції або звичайному здоровому глузді, що приводить до переважання міркувань справедливості над слідуванням букві закону. Таким чином, наявність загальноприйнятої юридичної техніки не передбачає одноманітності юридичних суджень. Юристи, не обмежуючись нормами формально-логічного висновку, на практиці застосовують усі види умовиводів, долучаючи до них власні уявлення про право.

Численні контексти застосування правової доктрини показують, що вона є правовим текстом з таким, що постійно стає, змістом, в утворенні якого бере участь неструктурована множина суб'єктів. Доктрина відбиває взаємодію різних форм права з широкою суспільною думкою, що дозволяє почати й тимчасово заповнювати прогалини законодавства та ефективно впливати на законодавця. Правова доктрина, будучи моделлю правової комунікації, виявляється тим медіумом, за допомогою якого проявляє себе справжній суб'єкт правових суджень, яким є учасники повсякденних правових відносин та спільнота юристів.

Отже, наведена феноменологічна модель дозволяє доповнити наявні визначення правового життя його дескрипцією з позиції об'єктивованих та суб'єктивованих вимірів. При цьому пропонується модель є результатом феноменологічного дослідження правового життя, а не випереджає його як методологічна засада. Відповідно, кожний елемент феноменологічної моделі відповідає одному з вимірів-явищ правового життя (онтологічний аспект), а їхній зміст заснований на смислових вимірах (гносеологічний аспект). Суб'єктивовані виміри доповнюють дослідження правового суб'єкта та його здатностей розумінням того, що виміри-явища набувають соціальної значущості, та реалізуються як такі у правовій комунікації та дискурсі. Єдність

об'єктивованих та суб'єктивованих вимірів феноменологічної моделі демонструють вкоріненість права у життєвому світі та дозволяє акцентувати увагу на актуальних проблемах правового життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуссерль Э. Картезианские размышления. URL: http://philosophy.ru/library/husserl/kartesiansche_meditationen.html#_Точ35695651 (дата звернення: 20.12.2018).
2. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1. Общее введение в чистую феноменологию. URL: http://royallib.com/book/gusserl_edmund/idei_k_chistoy_fenomenologii_i_fenomenologicheskoy_filosofii_kniga_1.html (дата звернення: 5.01.2019).
3. Гуссерль Э. Статьи об обновлении. *Вопросы философии*. 1997. №4. С. 109–135.
4. Алексеев Н. Н. Основы философии права. Санкт-Петербург: Лань, 1999. 250 с.
5. Пермяков Ю. Е. Обратная перспектива в философском познании права и практической юриспруденции. *Философия права в России: теоретические принципы и нравственные основания*: материалы Междунар. науч. конф. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2007. С. 179–181.
6. Вальденфельс Б. Происхождение норм из жизненного мира. *Мотив Чужого*: сборник: пер. с нем. Минск: Пропилеи, 1999. 176 с.
7. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии. URL: http://socioline.ru/files/5/165/shchyutc_smyslovaya-struktura-povsedevnosti.pdf (дата звернення: 25.02.2019).
8. Шюц А. Структура повседневного мышления. *Социологические исследования*. 1988. №2. С. 129–137.
9. Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/shyuz/ (дата звернення: 30.12.2018).
10. Луман Н. Власть (2001). URL: <https://iphras.ru/uplfile/socep/macht.pdf> (дата звернення: 15.04.2019).
11. Луман Н. Общество как социальная система. Москва: Логос, 2004. 232 с.
12. Рикер П. Справедливое: анализ философских аспектов «юридического» через проблематизацию и истолкование понятия и поля справедливого. Москва: Логос: Гнозис, 2005. 304 с.
13. Майхофер В. Право и бытие. Прологомены к онтологии права. *Российский ежегодник теории права*. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2008. № 1. С. 186–258.
14. Райнах А. Априорные основания гражданского права. URL: <https://fil.wikireading.ru/13006> (дата звернення: 17.01.2019).
15. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию. Санкт-Петербург: Владимир Даль, 2004. 400 с.
16. Гегель Г.-В. Философия права. Москва: Мысль, 1990. 524 с.
17. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках. *Американская социологическая мысль*: тексты. Москва: Изд-во МГУ, 1994. 496 с.

18. Фон Халем Ф. Историко-правовые аспекты проблемы Восток-Запад. *Вопросы философии*. 2002. № 7. С. 26–51.
19. Рорти Р. Случайность, ирония и солидарность. Москва: Русское феноменологическое общество, 1997. 282 с.
20. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью. Москва: Academia, 1995. 252 с.
21. Фливиберг Б. Хабермас и Фуко: мыслители для гражданского общества. *Вопросы философии*. 2002. № 2. С. 137–157.
22. Фуко М. Интеллектуалы и власть: избранные политические статьи, выступления и интервью. Москва: Праксис, 2002. 384 с.
23. Рикер П. Торжество языка над насилием. Герменевтический подход к философии права. *Вопросы философии*. 1996. № 4. С. 27–36.
24. Лурье С. Я. История античной общественной мысли. Общественные группировки и умственные движения в эллинском мире. Москва: Гос. изд-во, 1929. 415 с.

REFERENCES

1. Gusserl' E. (1998). Kartezianskie razmyshleniya. URL: http://philosophy.ru/library/husserl/kartesianische_meditationen.html#_Toc35695651 [in Russian].
2. Gusserl' E. (1999). Idei k chistoy fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii T. 1. Obshchee vvedenie v chistuyu fenomenologiyu. URL: http://royallib.com/book/gusserl_edmund/idei_k_chistoy_fenomenologii_i_fenomenologicheskoy_filosofii_kniga_1.html [in Russian].
3. Gusserl' E. (1997). Stat'i ob obnovlenii. *Voprosy filosofii – Problems of philosophy*, 4, 109–135 [in Russian].
4. Alekseev N. N. (1999). Osnovy filosofii prava. Sankt-Peterburg: Lan' [in Russian].
5. Permyakov YU.E. (2007). Obratnaya perspektiva v filosofskom poznanii prava i prakticheskoy yurisprudencii. *Filosofiya prava v Rossii: teoreticheskie principy i pravstvennye osnovaniya: Materialy Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii*. Sankt-Peterburg: SPbGU [in Russian].
6. Val'denfel's B. (1999). Proiskhozhdenie norm iz zhiznennogo mira. *Motiv CHuzhogo*. Minsk: Propilei [in Russian].
7. SHyutc A. (2003). Smyslovaya struktura povsednevnogo mira: ocherki po fenomenologicheskoy sociologii. URL: http://socioline.ru/files/5/165/shchyutc_smyslovaya-struktura-povsedevnosti.pdf [in Russian].
8. SHyuc A. (1988). Struktura povsednevnogo myshleniya. *Sociologicheskie issledovaniya. – Sociological research*, 2, 129–137 [in Russian].
9. SHyuc A. (2004). Izbrannoe: Mir, svetyashchijsya smyslom. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/shyuz/ [in Russian].
10. Luman N. (2001). Vlast'. URL: <https://iphras.ru/uplfile/socep/macht.pdf> [in Russian].
11. Luman N. (2004). Obshchestvo kak social'naya sistema. Moskva: Logos [in Russian].
12. Rikyor P. (2005). Spravedlivoe: analiz filosofskih aspektov «yuridicheskogo» cherez problematizaciyu i istolkovanie ponyatiya i polya spravedlivogo. Mokva: Logos: Gnozis [in Russian].

13. Majhofer V. (2008). Pravo i bytie. Prolegomeny k ontologii prava. *Rossijskij ezhegodnik teorii prava – Russian Yearbook of the theory of law, 1, 186–258*. Sankt-Peterburg: SPbGU [in Russian].
14. Rajnah A. (2001). Apriornye osnovaniya grazhdanskogo prava. <https://fil.wikireading.ru/13006> [in Russian].
15. Gusserl' E. (2004). Krizis evropejskikh nauk i transcendental'naya fenomenologiya. Vvedenie v fenomenologicheskuyu filosofiyu. Sankt-Peterburg: Vladimir Dal' [in Russian].
16. Gegel' G.-V. (1999). Filosofiya prava. Moskva: Mysl' [in Russian].
17. SHyuc A. (1994). Formirovanie ponyatiya i teorii v obshchestvennykh naukah. *Amerikanskaya sociologicheskaya mysl'*. Moskva: MGU [in Russian].
18. Fon Halem F. (2002). Istoriko-pravovye aspekty problemy Vostok-Zapad. *Voprosy filosofii – Problems of philosophy, 7, 26–51* [in Russian].
19. Rorti R. (1997). Sluchajnost', ironiya i solidarnost'. Moskva: Russkoe fenomenologicheskoe obshchestvo [in Russian].
20. Habermas YU. (1995). Demokratiya. Razum. Nравstvennost'. Moskovskie lekicii i interv'yuu. Moskva: «Academia» [in Russian].
21. Flivb'erg B. (2002). Habermas i Fuko: mysliteli dlya grazhdanskogo obshchestva. *Voprosy filosofii – Problems of philosophy, 2, 137–157* [in Russian].
22. Fuko M. (2002). Intellektualy i vlast': *Izbrannye politicheskie stat'i, vystupleniya i interv'yuu*. Moskva: Praksis [in Russian].
23. Riker P. (1996). Torzhество yazyka nad nasiliem. Germenevticheskij podhod k filosofii prava. *Voprosy filosofii – Problems of philosophy, 4, 27–36* [in Russian].
24. Lur'e S. YA. (1929). Istoriya antichnoj obshchestvennoj mysli. Obshchestvennye gruppirovki i umstvennye dvizheniya v ellinskom mire [in Russian].

Коваленко Инна Игоревна, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Кальницкий Эдуард Анатоліевич, кандидат философских наук, доцент, доцент кафедры философии Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

Лозовая Елена Сергеевна, соискатель Национального юридического университета имени Ярослава Мудрого, г. Харьков, Украина

СУБЪЕКТ В ФЕНОМЕНОЛОГИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ПРАВА

В статье исследованы специфические характеристики правового субъекта как структурного элемента феноменологической модели правовой жизни. Показано,

что благодаря субъекту жизненный мир права конституируется и «обрастает» интерпретациями. Сформулированы некоторые социально-философские проблемы правосубъектности, намечены пути их решения. Субъект права рассмотрен также в контексте способности включаться в дискурсивную практику, встроенную в механизмы интересубъективного конституирования смыслов общественного бытия. Рассмотрены основные стратегии современного правового дискурса. Сделан вывод, что тексты, производимые субъектом правовых суждений, являются средством выражения социального опыта, мерой равновесия между притязаниями субъекта и его общественным признанием.

Ключевые слова: неклассическое понимание права, феноменология права, правовой дискурс, субъект права.

Kovalenko Inna Igorivna, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalnytskyi Eduard Anatolievich, Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Losova Olena Sergiyivna, aspirant, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

SUBJECT IN PHENOMENOLOGICAL MODEL OF LAW

Problem setting. *The structure of the legal life phenomenological model, alongside the social experience and legal values, always contains subjective measurements that reflect legal person's specific features. In particular, the point is in the legal duties, powers and the capability of legal reasoning. Their consideration provides an opportunity to show the integral phenomenological model of law via restored bonds of all its elements, and also enables us to extend the semantic field of social-philosophical aspect of the research through creating theoretical pre-conditions for studying burning issues and specific manifestations of the modern law.*

Recent research and publications analysis. *In phenomenology the person is traditionally recognized as the essential being, while the process of sense generation ensures, inter alia, contextual opportunities to study law. The contemporary experience of the legal person phenomenological understanding may be complemented by the research into the abilities of the legal person as an element of the legal life phenomenological model.*

Paper aim. *This work aims to study the features of the legal person as a structural element of the legal life phenomenological model.*

Paper results and discussion. *The paper shows that the law lifeworld is deeply rooted in social experience. It confirms that owing to the legal person the law lifeworld is*

constituted and «extended» with interpretations. Its activity as to the given social experience provides grounds to declare the equality of the following modalities: «be the carrier of legal awareness», «be a legal agent» and «be a recognized and legally protected value». These theoretical statements enable us to formulate certain social-philosophical issues of legal standing, and outline the ways of their solving. For instance, there is a problem of the symbolic status of a legal entity, found in its relations with the state and citizens; the issue of possible legal person's recognition as a value in the conditions of his/her minimalized rights and hypertrophy of the legal duties is considered; the nature of a legal conflict and the mechanism of its solution is studied through recognizing the value of various communicative perspectives; it is stated that the differences between the intentional experiences of a legal person and the person with duties are a precondition to form legal nihilism and ignorance.

The legal person is also considered in the context of his or her ability to be engaged in the discourse practices, embedded in the mechanisms of interpersonal constitution of senses inherent in the social being. The purpose of the legal discourse in the modern world is defined as a field to identify problems and «tension zones» in the implementation of liberal values and the rule of law. Following the analysis of the approaches to identifying the legal discourse core, its main strategies were discussed: legal discourse is focused on searching and developing socially important topics and sound arguments, confirming positive suggestions for the solving social problems (after J. Habermas); legal discourse implies the use of the power of language to fight against the arbitrary rule, including that of the legitimate power (M. Foucault); the specifics of the legal discourse are in creating linguistic tools and developing the procedures, owing to which legal enforcement is transferred to the speech space (P. Ricoeur).

Conclusion. The study showed that the activity of the person who has his or her own legal opinion is in the fact that their generated texts and individual statements are not limited to the formal logical regulations, but are the means of expressing their social experience, the measure of balancing between the person's claims and his or her social recognition.

Keywords: non-classical understanding of law, phenomenology of law, legal discourse, legal person.

